

Eräiden tekijännimien siirtymisestä *ea*-adjektiivien malliin

JORMA TOIVAINEN

Eräiden tekijännimien monikon muodot, partitiivit ja genetiivit, poikkeavat selvästi muiden *ja*-johdosten taivutuksesta Kemijoen yläjuoksun murteissa. Cannelin (1888) mainitsee kyseisiä johdoksia, mutta ei valitettavasti taivuta niitä: *tekiä, tulia, kuolia*. Tässä on 1930-luvun merkintöjä:

kulki_ia : *kulkeita* Sod, Maija Juvas 1933.

kulki_a : *kulkeita* : *kulkeitten* Rov, O. Artimo 1939.

teki_ä : *tekkeitä* ~ teki_{öitä} : *tekkeitte(n)* ≈ teki_{öitten}; »pahantekkeitä karhuja», »pieksun tekkeitä suutaria» Rov, O. Artimo 1937, 1939.

Vuonna 1887 syntynyt Eliisi Tolonen käytti Rovaniemen pohjoisosassa Marasjärvellä 80-vuotiaana seuraavia muotoja:

kuluki_a : *kulukeita*: »oli siinä *kulukeita* [kievarissa]», »eihän niitä ollup pali_o *kulukeita*»;

teki_ä : *tekkeitä*; »niitä oli heltintekkeitä [= vällyntekijöitä]», »ei saanu heinäntekkeitä», »niitä oli reentekkeitä» Rov, Jorma Toivainen 1967–1968.

Rovaniemen pitäjän sydämen, Saarenkylän synnynnäinen Herman Kouri (s. 1888) käytti *tekkeitä*-partitiivia niinikään 1960-luvulla. Sodankylästä muotoopin arkiston kerääjä ei enää tuolloin tavoittanut tyyppiä, mutta Kittilän Maunujärvellä sen voi kuulla yhä:

kuluki_a : *kulukeita*; »siinä oli ohikkulukeita» (kun saksalaiset Lapin sodassa vetäytyivät pohjoiseen) Kitt, Marketta Harju-Autin 1988 antama tieto.

Merkinnät ovat ainakin viidenkymmenen vuoden ajalta, mutta niitä on vain muutamasta sanasta ja kolmesta Kemijoen murteiston pitäjältä. Miten selittyy kolmen sukupolven aika, siis sisukas esiintyminen, ja suppea levikki? Tarkastelen fonologisia ja semanttis-syntaktisia syitä.

1. Kemijoen murteissa *tekiä* ja *kul(u)ki_a* ovat nominatiivissa ja useissa muissa sijoissa vartaloltaan *-i_a*, *-i_ä* -loppuisia aivan niin kuin muutkin *e*, *i* -vartaloisten verbien tekijännimet, esim. *meni_ä*, *oŋki_a*, *tuli_a*. Siten ne ovat

käyneet identtisiksi murteen *ea*-adjektiivien lopun edustuksen kanssa, esim. *levi_iä, korki_ia, maki_iat*.

Sama tilanne on vallinnut myös joissakin muissa murteissa. Vanhan kirjasuomen peruina on Nykysuomen sanakirjassa (s. XIII) *korkea*-sanana varianttina *korkia*, joka kuitenkin taipuu tyyppin 14, *kulkija*-sanana mukaan. Erona ovat eräät monikon muodot: *korkioita : korkioitten*. Siis »*korkia*» on lähtenyt »*kulkijan*» mukaan ja taipunut tämän malliin.

Kemijoella on yhdentymisen käynyt toiseen suuntaan, adjektiiveihin päin, ja tuloksena on *kulkeita : kulkeitten**. Mallinoton edellytyksenä on suffiksin *j*-äänteen puuttuminen (tai heikkous, kuten Sodankylässä). Sekaantumista ei voi odottaa niissä murteissa, joissa tekijännimien *j* on vahva, esim. Kemijärvellä *tekijä, kulkija*, vaikka siellä adjektiivit voivat olla sporadisesti samantlaisiakin; vrt. *pyörijä* 'pyöreä', mutta *kauhi_ia : kauheita*. Sama pätee ilmeisesti eteläisempiinkin murteisiin, joissa on *ea*-adjektiivien loppuna laajalti *ia, iä*. Kun niissä on ollut tekijännimissä selvä puolivokaali, ei adjektiivien analogia ole voinut vaikuttaa, esim. Pöy *kulkija : kulkijoi*; vrt. *leviä : levvei(t)*.

Valke *haasijantekijä*; vrt. *korki_ia : korkiit*.

2. Malliksi otetut *ea*-johdokset ovat valtaosaltaan adjektiiveja. Tämä selittää, miksi vain muutamat äänteellisesti samantlaiset tekijännimet ovat siirtyneet samaan taivutuskaavaan. Juuri *kulkija* ja *tekijä* ovat semanttisesti kuin adjektiiviset partisiipit. Ei tarkoiteta substantiivisesti tekijäyksilöitä, kun ajatellaan »(ohi)kulkeita» ja »tekkeitä», vaan luonnehditaan heitä epämääräisesti vain laadultaan '(ohi) kulkeviksi, matkaaviksi' tai 'jotakin tekeviksi'.

3. Myös syntaktisesti *ja*-johdokset esiintyvät vanhassa Kemijoen murteessa adjektiivien tapaan attribuutteina. Esim.

pian kantaja lehmä (Cannelin 1888),
 lapiksi puhuja mies (idem),
 pahantekkeitä karhuja (Rov, Olli Artimo 1937),
 pieksun tekkeitä suutaria (idem).

Mainittujen ehtojen vuoksi taivutustyyppien vaihtajat jäävät vähiin mutta siitä tulee samalla leimallisesti adjektiivinen ryhmä. Ulkopuolelle jäävät tekijännimijohdoksista *A, O, U* -vartalo. Kyseeseen tulevistakin karsiutuvat vielä kaksi-, neli- ja useampitavuiset johdokset, koska mallit, *ea*-adjektiivit, ovat kolmitavuja.

On kyllä ymmärrettävää, että taivutustyyppi on pureutunut naapurin läheiseen lohkoon. Yhtä selvää on, että se monista syistä ei voi enää laajentua. Ensinnäkin muissa vartaloissa adjektiivijohtimesta erottava *j* on Kemijoellakin säilynyt esim. *kantaja : kantajia : kantajain, vetäjä, latoja, puhuja*,

* Sivuutan tässä illatiivin, jonka päätteessä *h* Kemijoen murteessa on vetänyt päinvastoin *ea*-adjektiivit tekijännimien malliin.

yöpyjä. Toiseksi *e*-vartaloissakaan ei ole aina tilaa, koska geminaatiomurteissa *meniä*, *tuliä* -tyyppiset tapaukset johtavat monikon partitiiveihin »menneitä», »tulleita», jotka omassa murteessa eivät olisi ongelmallisia, mutta naapuriston pohjoispohjalaisissa murteissa ne ovat 2. partisiipin muotoja. Maakunnan väki on aina liikkunut työn vuoksi laajoilla alueilla. Naapurimurteen puhujat ovat helposti kiinnittäneet huomiota häiritsevään ristiriitaan oman murteensa kanssa, mikä lienee sitten johtanut muotojen kartteluun.

Aineiston niukkuus kuvastanee aivan oikein esiintymien harvuutta. Kun ilmiö on havaittu ainakin kolmen sukupolven aikana, nimittäin 1850–1910 syntyneillä peräpohjalaisilla, esim. Rovaniemen kirkonkylän naapurissa asuneilla, kyse ei ole satunnaisista lipsahduksista. Kuitenkaan sitä ei ole merkitty kaikilta kielenoppailta, vaan rinnakkaismuotona tunnetaan säännöllisesti tyyppi *kulkiöita*, *tekiöitä*. Tyyppien käyttötaajuuksista ei ole tietoja.

Ihmiset ovat pyrkineet erilleen poikkeavasta, sekaannusta aiheuttavasta tai kovin leimaavasta muodosta. Jos normin mukainen taivutus on ollut juuri puheena oleva, siitä ei ole muuten voinut helposti irtautua kuin luopumalla outotaivutteisista sanoista. Tämän vuosisadan puolella syntyneiltä Rovaniemen murteen taitajilta ei tahdo kuulla *kulkija* ja *tekijä* -sanoja. He käyttävät näiden sijaan *mies*-loppuisia yhdyssanoja yhtä hyvin naisista kuin miehistä puhuessaan, esim. *heinämies* 'heinäntekijä (usein nainen)', *kulkumies* 'kulkija', *tekemies* 'tekijä, taituri' (yhtä hyvin nainen kuin mies, vrt. *kotimies* 'kotiin jäävä »päivystäjä»: mies, nainen, tyttö tai poika').

Nykyään näitä muotoja jo oudoksutaan. Kiintoisaa kyllä: hyväksyttävältä kielenoppaasta (s. 1916) tuntuu adjektiivimaisin *pahantekkeitä*, vaikka sitäkään ei käytetä.

Itämerensuomen itäisissäkin murteissa tunnetaan *ea*-adjektiivien *ia*-edustus ainakin sporadisesti. Karjalasta on esitettävissä edellä puheena olleelle tyyppinvaihdokselle paralleeli. Sen sijaan lyydiläis- ja inkeröismurteessa adjektiivit ovat morfofonologisesti erillään tekijännimistä; vrt. lyydin adjektiivia *korged* : *korged'id* substantiiviin *końd'ii* : *końd'i(j)oid* (Kujola 1944) sekä inkeröisen adjektiiveja *pimmiä*; *valkia* : *valgi,oja* substantiiviin *tekiijä* : *tegi-jöjä*. Samoin on vatjan laita, esim. adjektiivi *jämiä* mutta substantiivi *tetsijä* 'tekijä'.

Karjalan Paatenessa kyseisten adjektiivien edustus on tyyppiä *korgia*. Aivan samalla tasalla voi olla tekijännimen loppu sanassa *kondia* 'karhu'. Yleensä karjalassa kuitenkin **eda*-adjektiivit ovat *ie*-loppuisia, esim. *korgie*, *korkie*. Mainittu substantiivi on seurannut mukana taivutuksessakin, esim.

kontie : mon. part. *konteita*; »kontien virsi» kun »*konteita* tapettih».
Vuokkin, Pertti Virtaranta.
kondie : *kondeida* Ilom, Sui, Rukaj, Paatene.

Toinen havaitsemani siirtymatapaus on *kuolie* 'kuollut, vainaja, ruumis' -sana uskomuksessa »*kuol'eiksi* koira ulvou» (Kontokki).

Muut tekijännimet ovat karjalassa *ie*-adjektiiveista poikkeavia ainakin taivutus- mutta yleensä myös nominatiivinvarjaltaan, esim. *kulgii*, *laskii*, *poimie* : *poimijie* (Vuokkin) ja jopa *kondii* (Salmi). Suomen Kemijoella tärkeän *tekijä*-sanan puuttuminen selittyy karjalan *tegie*-verbin pejoratiivistuneesta merkityksestä: 'olla sukupuoliyhteydessä' (vrt. suomen *panna*-verbiin).

Ilmiön levintärajoitukset johtuvat yleensä samantapaisista syistä kuin Kemijoella:

1. Taivutustyyppin vaihtumisen edellytyksenä on sanan lopun äännekannan yhtäläisyys. Niinpä analogia ei ole enää vaikuttanut, kun tekijännimet olivat joutuneet loppuheiton alaisiksi ja tuloksena oli tyyppi *kulkii*. Tällaista adjektiivityyppiä ei ollut tarjolla, vaan kaksi muuta: *korkia* ja *korkie*.

2. Tekijännimien kehityksestä jäivät pois ne *ja*-johdokset, »kontija» ja »kuolija», jotka eivät tarkoittaneet kyseisen toiminnan, aktiivin 'kontimisen' saati 'kuolemisen', suorittajaa. Kummassakin on sitä paitsi kyse affektisestä käsitteestä: tekemisestäkin puhuminen on ollut tabun alaista. Siksi adjektiivimainen tulkinta ja taivutus on ollut paikallaan.

3. Tekijännimijohdosten adjektiivinen käyttö on karjalassa tuttua, esim. *mänijä poika* Vuokkin, yhteh *meñi(j)ät sanad* 'synonyymit' Säämäj, *vastavirdah nouzija kala* Suoj, »nousija netäli» (Paatene, Nek-Riip). Sanonnoissa kuitenkin tämäkin sana voi olla adjektiivinen myös vartaloltaan ja eri asussa kuin yllä, esim. Suojärvellä *nouziexs ñedäl'iks* 'ensi viikoksi'. Tämän verbin tekijäjohdoksista toimintaan viittaava (»nousija kala», myös »nousija vesi») on siis säilynyt *ja*-johdoksena, mutta tulevaan staattiseen prosessiin viittaava on pinnaltaankin adjektiivistunut.

Kemijoella ja Karjalassa tavattava tekijännimien taivutustyyppin muutos adjektiiviseksi koskee vain paria yhdistämätöntä sanaa, jotka kummallakin taholla ovat eri vartaloa. Edustuksia yhdistää kuitenkin morfofonologisten edellytysten samuus. Samoin semanttiselta ja syntaktiselta funktioltaan sanat ovat lähempänä adjektiivisia partisiippeja kuin substantiiveja.

Tällainen luokituksen siirros voi toteutua helposti kielenomaksumistilanteissa. Pikkulapsi ottaa uudelle sanalle (esim. »pahantekiä») pienestä valikoimastaan taivutusmalliksi sen, joka ensinnäkin hahmoltaan muistuttaa uutta sanaa (esim. »makia», »kipiä»). Tämä tukityyppi on lisäksi taajaan esiintyvä ja käytöltään samanlainen tai rinnasteinen ongelmasanan kanssa.

Lapsen sieppaama malli osuu usein oikeaan aikuiskielen kannalta. Toisinaan tarjoutuva tukityyppi ei ole korrekti. Se kuitenkin luo järjestelmällisyyttä yksilön kieleen, kunnes luokitus siirtyy aikuistasolle. Sielläkään kategoriat eivät synny tyhjentävien määritelmien kautta vaan prototyyppien avulla (Rosch 1978). Pikkulapsi ei heti yllä oikeiden edustyyppien tavoittamiseen, koska häneltä esim. »tekiä»-tyypin piirteistä jää pois liittyminen »kantaja, vetäjä, kutoja»-luokkaan. Kemijoella tuo kytkös on voinut unohtuakin: relevantimmalta on tuntunut sitoutuminen adjektiiviseen »makia, kipiä»-ryhmään, jonka kanssa on ollut eniten yhteistä. Aikuisyhteisö on alkanut sietää harvinaista esiintyjää eikä ole hätyyttänyt lasta uuden prototyypin etsimiseen.

Tuki- tai muunkin tyypin ottaminen taivutuksen prototyyppiksi ilmentää sisäistäväää, systeemiä kehittävää oppimista. Yksinkertaisempi on ulkoaoppiminen: lapsi vain kuulee sanan erikoisen muodon ja kirjaa sen mieleensä paradigman osaksi (esim. »pahantekkeitä»). Hän ei eri syistä ehkä koskaan käytä muotoa, mutta hän ymmärtää sen oitis. Puheessa ongelmamuodon kiertäminen on mahdollista esim. mainittujen yhdyssanasynonyymien avulla.

Poikkeustyyppi on selvästi elävämpi Kemijoen murteissa kuin karjalassa, jossa se on irronnut tekijännimien morfofonologiasta ja kivetynyt pariin sanontaan ja yhteen lekseemiin.

LÄHTEET

- Karjalan kielen sanakirjan, muoto-opin arkiston ja suomen murteiden sanakirjan kokoelmat. Hki.
- Cannelin, Knut 1888: Äännehistoriallinen tutkimus Kemin kielenmurteesta. SKS, Hki.
- Karjalan kielen sanakirja I—III. Toim. Pertti Virtaranta. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae* XVI: 1—3. Suomalais-ugrilainen Seura, Hki 1968—1983.
- Kujola, Juho 1944: Lyydiläismurteiden sanakirja. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae* IX. Suomalais-ugrilainen Seura, Hki.
- Rosch, Eleanor 1978: Principles of categorization. — E. Rosch ja B. Lloyd (toim.): *Cognition and categorization*. Erlbaum, Hillsdale, New Jersey.

Overlapping of inflectional types: agentive and adjectival derivatives in Finnish dialects

JORMA TOIVAINEN

In the northern dialects of the river Kemijoki group there occurs an inflection of the type *kul(u)kia* : *kul(u)keita* for the standard Finnish *kulkija* : *kulkijoita* 'wanderer (nom. sing.) : wanderer (partitive pl.)'. Exceptional partitives, however, only occur in a few compound words with the second element *tekiä*, partitive *tekeitä* 'doer, maker'. In Karelian dialects from Vuokkiniemi to Suistamo this type is even rarer. Besides *kontie* : *konteita*, *kondie* : *kondeida* 'bear (nom. sing.) : bear (partitive pl.)' the only recorded example is *kuol'ie* : *kuol'eiksi* 'dead (nom. sing.) : dead (translative pl.)'.

Both the change of type and the distribution restrictions can be explained on

the basis of an adjectival type which in dialects has developed an identical final element: Kemijoki Finnish *korkia* : *korkeita* 'high' for the standard *korkea* : *korkeita*, *kipiä* : *kippeitä* 'ill', Karelian *korgie* : inessive pl. *korgeiz* 'high'. On the other hand, the Kemijoki dialect also shows a tendency to filter out derivatives with unusual inflections, by using synonymous compounds mainly ending in *mies* 'man', e.g. *tekomies* 'doer (even of a woman)'.

The two different areas of occurrence, and the differences of form, can perhaps be accounted for in terms of the language acquisition situation: this analogy is very much in evidence in a child's use of language.